

Шатохін А.М.,
Вуйченко М.А.

Соціалістичні ілюзії початку XX століття і сучасність

У статті проаналізовано погляди на соціалізм і суспільство соціальної справедливості, що їх містить фундаментальне джерело з проблем теорії політичної науки «Довідкова книга соціаліста». Вона побачила світ у російському перекладі понад сто років тому й окреслює найважливіші політичні питання, що хвилювали громадянське суспільство на межі XIX – XX століть. Також проводяться паралелі із сучасними проблемами українського суспільства.
Ключові слова: історія політичної думки, соціалізм, соціальна справедливість.

В статье проанализированы взгляды на социализм и общество социальной справедливости, которые содержит фундаментальный источник по вопросам теории политической науки «Справочная книга социалиста». Она увидела свет в русском переводе свыше ста лет назад и

охватывает наиболее важные политические вопросы, волновавшие гражданское общество на рубеже XIX – XX столетий. Проводятся параллели с современными проблемами украинского общества.

Ключевые слова: история политической мысли, социализм, социальная справедливость.

The article analyzes the views on socialism and social justice, which contains the fundamental source on the theory of political science “Reference book Socialist”. She saw a light in the Russian translation of over a hundred years ago and covers the most important policy issues of concern to civil society at the turn of XIX – XX centuries. Implemented communication with modern problems of the Ukrainian society.

Key words: history of political thought, socialism, social justice.

УДК 304.9:316.42

Шатохін А.М.,
доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціально-
гуманітарних і правових дисциплін
Уманського національного
університету садівництва
Вуйченко М.А.,
доктор економічних наук, професор

Мрії людей про суспільство соціальної справедливості з'явилися значно раніше, ніж французький філософ П'єр Леру в 1834 р. у праці «Індивідуалізм і соціалізм» уперше вжив термін «соціалізм». Зі стародавніх часів філософи намагалися знайти відповідь на запитання, що таке справедливість. Аристотель вважав справедливою як суцільну рівність, так і нерівність за заслугами, поділяючи справедливість на «загальну» і «часткову». Платон у проекті «Ідеальної держави» відокремлював поняття «справедлива людина» й «справедлива держава». На його думку, справедливість полягає в тому, щоб займатися своєю справою й не втручатися в справи інших. Конфуцій вбачав справедливість у дотриманні віковичних традицій і покірності всіх членів суспільства. Теологи Середньовіччя стверджували, що субстанцією справедливості є Бог. Ф. Бекон виводив справедливість із раціональності, запропонувавши модель справедливої, розумно побудованої держави. Ж.-Ж. Руссо закликав повернутися до справедливого «золотого віку» людства, де немає приватної власності. Проте мрії так і залишалися мріями, а вигаданий Т. Мором острів Утопія набув значення приговору.

У XIX ст. ідеї соціально справедливого суспільства, або соціалізму, набули широкого розповсюдження. Соціалістичні теорії стали модними, а діячі I та II Інтернаціоналів – популярними. К. Маркс і Ф. Енгельс створили теорію, яка затверджувала неминучість такого суспільства, назвавши її «науковим соціалізмом».

Із позицій XXI століття нам, з одного боку, легше будувати нові концепції соціального розвитку, ґрунтуючись на величезній методологічній базі, створеній попередниками – теоретиками й практиками соціалізму. З іншого боку, ми нікуди не сховаємося від практики «реального соціалізму» з усіма її

позитивними й негативними наслідками. У пострадянських країнах саме слово «соціалізм», «соціалістичний» сприймається неоднозначно – від ідеологізованої ностальгії до не менш ідеологізованої «декомунізації».

Спробуємо відповісти на запитання: чи винний у теоретичних недоречностях і практичних хибах сам соціалізм як ідейна течія? Як кажуть, повернемося до джерел.

Перед нами одне з таких джерел – «Довідкова книга соціаліста», що побачила світ 111 років тому [1]. Як же бачився соціалізм століття тому без практики «реального соціалізму»?

У передньому слові до німецького видання автори визначають свою головну задачу: ретельно зібрати всі матеріали, що належать до історії соціалізму, і, піддавши їх науковій критиці, викласти в доступній для читача формі. Автори одразу ж зауважують: «Саме поняття «соціалізм» порівняно зі звичайним слововживанням нами значно розширене, і ми викладаємо під іменем соціалістичних усі теорії (незважаючи на їхнє різке протиріччя одна одній), якщо вони містять один спільний пункт – вимогу зміни наявної соціальної системи в інтересах народних мас».

Логічно аналіз двотомника розпочати зі статті «Соціалізм». Для того, щоб підкреслити свою наукову об'єктивність і безпристрасність, автори вживають метафору: термін має стільки ж визначень, скільки піщинок на дні морському. Однак для всіх визначень, на думку авторів, спільним є розуміння соціалізму як учення, «що заперечує пануючий у сучасних культурних країнах суспільний лад, основою якого є, по-перше, вільна конкуренція політично вільних індивідів у царині виробництва й розподілу, по-друге, необмежене право приватної власності на засоби виробництва».

Можна виділити декілька методологічних підходів до змісту терміна «соціалізм».

По-перше, автори видання розрізняють терміни «соціалізм» і «комунізм», розглядаючи останній як різновид релігійного (переважно сектантського) світогляду.

По-друге, автори рішуче виступають проти реформ, вважаючи, що справжній соціалізм (усунення соціального зла) можливий лише при переході приватної власності в суспільну шляхом революції: «Усякий соціалізм є революційним за своєю сутністю й не має нічого спільного з реформами».

По-третє, виступаючи проти приватної власності на засоби виробництва, соціалісти початку ХХ століття допускали приватне виробництво як окремими особами, так і асоціаціями. «Право приватної власності на засоби виробництва, землю й промисловий капітал, що виростало на ґрунті поневолювання трудящих класів заможними, має підлягати більш або менш радикальним змінам. Це – загальна думка, що міститься в усіх доктринах, котрі можуть мати назву соціалістичних». Проте автори статті не поділяють радикалізм «Маніфесту Комуністичної партії» щодо повного заперечення приватної власності. «На основі <...> більш чи менш розширеної суспільної власності, – упевнені автори, – виробництво може бути або приватним (у цьому разі воно ведеться членами суспільства як окремими особами або вільними асоціаціями), коли принцип вільної конкуренції зберігається <...>, або ж цілком суспільним, коли не може бути мови про конкуренцію».

По-четверте, за твердженням авторів, принесення особистості в жертву суспільству, думка, що метою будь-якої політики має бути благо держави, а не окремої особистості, – усе це зовсім не є ідейним змістом соціалізму. Якщо раніше особистість існувала для держави, то тепер, як переконані автори, держава повинна існувати для людини. «Соціалізм – це не що інше, як вище вираження сучасної ідеї права особистості на щастя. Але якщо стародавній світ в епоху свого розквіту вимагав від особистості пожертвування своїм щастям задля суспільного блага, якщо середні віки визнавали індивідуальність лише в царині релігії й обіцяли людині щастя лише у потойбічному світі, то новий час наполегливо вимагає щастя особистості вже в цьому житті, примушуючи суспільство служити особистості, і робить його за це відповідальним перед нею».

По-п'яте, так званий «державний соціалізм» автори називають реакційною й консервативною ідеєю. «Державний соціалізм, за твердженням його прихильників, – підкреслюють автори, – зовсім не зобов'язаний своїм виникненням впливу соціалістичних учень; він є не чим іншим, як відродженням і подальшим розвитком ідей соціальної політики пруських королів, ідей, що знайшли вираз

у пруському державному праві». А сутність такої соціальної політики, на думку авторів статті, полягає в прагненні запобігти революційному перевороту шляхом певного соціального підкупу частини пролетаріату й дрібної буржуазії.

Велику увагу соціалісти минулого століття приділяли реалізації кожною людиною **права на працю**, можливості власноруч забезпечувати своє існування. Це загально визнаний принцип: «У праві на працю немає нічого соціалістичного, якщо не вважати соціалізмом будь-яку турботу суспільства про бідних і безробітних... Право своїми руками заробляти на власне існування – святе людське право, більш святе, аніж право власності, і воно ніяким чином не може бути прирівняне до права бідних на милостиню...».

Доволі несподіваною є стаття **«Право на лінощі»**. Автори пояснюють, що йдеться про «право робітника відчувати себе не лише робітником, а й людиною... Хоча правильно, що здорова, сильна людина прагне до праці, але також правильно й те, що ця праця не повинна підривати її сили. Будь-хто має право на дозвілля, щоби насолоджуватися життям, право відчувати себе людиною... Для цього необхідний нормальний робочий день...».

У двотомнику є багато інших цікавих статей, що не втратили значення й сьогодні, зокрема, **соціальне виховання, жіноче питання, проблема народонаселення** тощо.

Третє десятиріччя триває пошук Україною свого оригінального шляху в сучасну цивілізацію. Коливання між Заходом і Сходом, Європейським союзом і Євроазійським простором, між реаліями ринку й соціальними обіцянками держави, між мультипартійною демократією й контролем за ЗМІ etc. підривають довіру до політичного керівництва держави загалом.

За цей час Україна вислухала безліч хоч і «дружніх», але добре оплачених порад від модних закордонних соціологів, економістів і політологів про те, як за 2–3 роки стати «цивілізованою». Посилання на досвід і добробут «цивілізованих країн» (серед яких Україна чомусь ніколи не називалася) стало загальною рисою таких порад, що викликало апатію й навіть активне несприйняття реального, а не уявного досвіду інших країн.

А між цим у Європі є дійсно надзвичайно корисний для нас позитивний досвід виходу із соціально-економічної кризи. Це післявоєнні Німеччина й Австрія, посткомуністичні Чехія та Польща, уже багато десятиліть соціально безкризова Швеція. І ці приклади не випадкові. У названих країнах удалося – більшою чи меншою мірою – реалізувати соціал-демократичні ідеї про соціальну державу.

У першій статті Конституції України як мета державотворення визначена побудова соціальної держави. Проте про конкретні ознаки такої дер-

жави не йдеться. Виходячи з досвіду європейських країн, де реалізуються ідеї соціальної демократії, можна визначити «три кити» соціальної держави: ефективна економіка, політична демократія, соціальна справедливість. Необхідна умова – єдність усіх трьох ознак, які, на наш погляд, набувають характеру категорій суспільного розвитку.

Досвід посткомуністичних країн Європи свідчить, що трансформація тоталітарної системи в сучасну соціальну демократію проходить складно й суперечливо. Територіальні й культурні протиріччя проявилися в боротьбі між етноцентристським статусом держави й завданнями модернізації суспільства на засадах загальнолюдських цінностей. Ідеологічні протиріччя загострили боротьбу між антикомунізмом і певною редуцією егалітаристських настроїв у частини суспільства. Соціально-економічні протиріччя визначилися у виборі між ліберальною ринковою економікою та різким соціальним розшаруванням суспільства [2, с. 90–91]. І неможливо з упевненістю стверджувати, що в пострадянських країнах ці групи протиріччя уже подолано. Аналогічні процеси відбуваються й у нашій державі. Проте вони мають своєрідну українську специфіку.

Фундаментальною причиною кризи радянського суспільства, як підкреслювала Т. Заславська, було вичерпання ресурсів, що лежали в основі його

мобілізаційної системи. Подолання системної кризи вимагало глибоких реформ економіки, котрі були неможливі без перебудови політичної влади, демократизації державної машини, розширення прав і свобод людини [3, с. 269–294].

Проте реформатори пострадянського суспільства за останні два десятиріччя (як у Росії, так і в Україні) показали нездатність системно мислити, доктринерство й концептуальний догматизм. Можна, звичайно, зрозуміти особливу увагу на початку 90-х рр. до розвитку політичної демократії, багатопартійності, виборчої системи. Це була очевидна реакція на закритість, одноманітність, соціальну атомізованість і адміністративну регламентованість радянського суспільства. Проте нездатність вирішувати соціально-економічні проблеми, соціальний і економічний романтизм у душі «вільного ринку» значною мірою послабили досягнення демократизації суспільства. По суті й досі відсутня концепція, парадигма існування України в сучасному глобальному світопорядку. «Входження в ринок» не тотожне поняттю цивілізації.

Друга проблема пов'язана з трансформацією та переділом власності. Володіння власністю – безумовна ознака свободи особистості, гарантія її громадянських прав і свобод. Висунувши правильне в принципі гасло про перетворення одержавлених громадян на власників (навіть «ефективних»!),

Таблиця 1

Пріоритетні напрями зовнішньої політики України (%)

	2013	2014	2016
Відносини з країнами Європейського союзу	70,4	51,3	47,1
Відносини із США	12,5	14,1	21,0
Відносини з країнами Митного союзу	10,2	6,4	11,6
Відносини з Росією	10,2	10,2	5,0
Відносини з іншими країнами СНД	11,4	16,7	6,9
Відносини із сусідніми країнами	11,4	12,8	11,5
Важко відповісти	5,6	19,2	4,6

Таблиця 2

Що найбільше приваблює прихильників європейської інтеграції (%)

	2013	2014	2016
Демократичні традиції	18,2	16,7	19,0
Розвинуте громадянське суспільство	51,1	53,8	45,3
Незалежна правова система	20,4	28,2	19,5
Гарантовані права людини	31,8	32,0	25,2
Високі соціальні стандарти	48,9	37,2	23,8
Культурні традиції	2,3	16,7	1,5
Якісна освіта	45,4	46,2	41,3
Можливість працевлаштування в Європі	54,5	35,9	32,2
Можливість заробити багато грошей	21,6	12,8	20,3
Повага до нетрадиційної сексуальної орієнтації	10,2	3,8	3,5

правляча еліта здійснила перерозподіл колишньої державної власності на свою користь. «Прихвитація» не лише не розв'язала соціальних проблем громадян, а навпаки, дискредитувала цей наріжний камінь ринкової економіки. На тлі перерозподілу власності в Україні почали формуватися регіональні клани, що в перспективі може призвести до регіоналізації та федералізації України. Особливо наглядно така «перспектива» проглядає в подіях на Сході України.

До проблем, які деструктивно впливають на формування соціальної держави в Україні, можна віднести проблеми зайнятості й формування ринку праці. Для будь-якої держави, яка прагне вирішувати соціальні проблеми, це непросте питання. Для нас воно болюче після суцільної (хоч і неефективної) зайнятості радянських часів. Безробіття стало реальним фактом для мільйонів українців. Приватне підприємництво, вторинна зайнятість для більшості поки що є лише засобом підтримки існування. Але найбільш принизливим для національного самопочуття стало батракування українців за кордоном. За деякими оцінками, там працюють 2–3 млн громадян нашої держави, для яких (а вони хочуть і можуть працювати) в Україні місця не знайшлося. Що ж можна очікувати від початку «безвізу»?

Складним для соціальної держави, що народжується, став перехід від радянської системи соціального забезпечення до системи соціального захисту. Державний патерналізм є антиподом ринку й демократії. У демократичному суспільстві інакше, ніж у «комуністичному», розуміється принцип соціальної справедливості. Не забрати, а потім поділити порівну, а створити умови для всебічної реалізації творчих і трудових можливостей людини – ось головна відмінність у філософії двох систем. Демократичне суспільство відкрито проголошує рівність можливостей, виходячи з природної нерівності людей.

Проте в Україні існує різка невідповідність між деклараціями й законом (включаючи Конституцію) про соціальні права громадян і реальними можливостями держави (освіта, охорона здоров'я, пенсійне забезпечення тощо). Наче знущання над здоровим глуздом, звучать затверджені урядом цифри офіційного прожиткового мінімуму, до якого не дотягують ані мінімальні зарплати, ані пенсії.

Нерозв'язаність соціальних проблем негативно впливає на сприйняття демократичних реформ і демократії загалом. За даними соціологів, близько 70% респондентів вважають, що в результаті реформ об'єм їхніх особистих прав і свобод зменшився, і лише 18% вважають, що їхні права й свободи розширилися. Це пов'язано з тим, підкреслює Т. Заславська, що, отримавши нові права й свободи, вони одночасно втратили осно-

воположні права на своєчасне отримання оплати за працю, безкоштовне користування медичною допомогою, підвищення власної освіти та якісне навчання дітей, отримання державного житла та багато іншого [4, с. 13]

Таким чином, історичний досвід становлення держав соціальної демократії, наявні успіхи й недоліки 26-річної практики розв'язання цих проблем в Україні зумовлюють невідкладність вирішення соціальних проблем, що є необхідною умовою демократичного розвитку суспільства.

Наразі деякі погляди соціалістів початку ХХ століття видаються наївними, а деякі знайшли реальне втілення в практиці розвинутих країн світу. Проблема соціальної відповідальності капіталу чітко реалізована в таких країнах, як Швеція, Данія, Австрія, Німеччина, Японія та ін. Саме Європа як батьківщина соціалізму втілює в життя ідеї соціалістів – мрійників минулого. Свідченням цього є сприйняття досягнень суспільства, якому століття тому пророкували неминучу загибель унаслідок соціальної революції, жителями країн колишнього «суспільства реального соціалізму», зокрема й України.

Протягом останніх років ми здійснювали моніторинг ставлення мешканців Центральної України до проблем європейської інтеграції нашої держави. Нижче подаються результати соціологічних досліджень передмайданного (2013 р., n=994), післямайданного (2014 р., n=1005) періодів і 2016 р. (n=1132). Як видно з даних табл. 1, європейський вектор інтеграції є найбільш привабливим для українців.

Привертають увагу деякі зміни в ставленні респондентів до європейських реалій України: питома вага прихильників Європи за три роки скоротилася на чверть, прихильників Росії – удвічі. Одночасно майже вдвічі збільшилася кількість орієнтованих на США (до Трампа).

Три роки намагань наблизитися до Європи призвели до втрати певних ілюзій і стереотипів щодо європейського суспільства. На перше місце виходить прагматизм. Ось як пояснюють респонденти свій європейський вибір (табл. 2).

Як свідчать відповіді респондентів, удвічі зменшилася надія на високі соціальні стандарти (значна частина українців уже не вірить у їхню реальність в Україні), помітно ослабли уявлення про громадянське суспільство й гарантії прав людини, не приваблюють культурні та сексуальні традиції європейців. Окрім того, Угода про асоціацію України з Європейським Союзом значно погіршила можливості працевлаштування в Європі, на що сподівалося більше половини респондентів на початку Майдану-2.

Таким чином, на початку ХХІ століття не втратили свого значення багато фундаментальних проблем побудови суспільства соціальної спра-

ведливості, про яке людство мріяло не одне століття. Зрозуміло, що сучасне суспільство суттєво відрізняється попереднього. У країнах «першого мільярда» багато соціальних проблем утратили свою гостроту. Сталося це не шляхом соціальної революції, як вважали соціалісти минулого століття, а внаслідок тривалих, але позитивних реформ. У демократичних країнах ніхто не закликає громадян жертвувати своїм щастям заради величі держави, а соціальні гарантії дозволяють поєднувати інтенсивну працю з відпочинком. Такі приклади є в розвинутих європейських країнах. Саме тому європейський вибір України має значні соціальні перспективи й дає надію на те, що і в нас буде життя за справедливістю, за високими соціальними стандартами. І це буде справжній соціалізм.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Справочная книга социалиста Гуго и Штегмана. В двух томах / Переводъ съ немецкаго под редакціей В. Богучарскаго и Л. Марковича. – С.-Петербургъ: Книгоиздательство «Голос», 1906. – 976 с.
2. Даудерштадт М. Драматичний перехід: соціал-демократія у Східній та Центральній Європі / М. Даудерштадт, А. Герріге, Д. Маркус. Пер. з англ. – К. : Основні цінності, 2000.
3. Черкесов Б. Трансформация социальной структуры и стратификация российского общества / Б. Черкесов // Современные наукоемкие технологии. – 2004. – № 4. – С. 106–108.
4. Заславская Т. Российские реформы через призму социологии / Т. Заславская // Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології. – Дніпропетровськ, 2001.